

Tekmeria

Vol 12 (2014)

(2013-2014)

γεγενῆσθαι. μνησεται οὖν ἀπὸ μετοίκων τέ τινων καὶ ἀκο-
 λούθων περὶ μὲν τῶν ἑλλήνων δὲ ἀγαλμάτων
ΕΘΝΙΚΟ ΙΣΤΥΡΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
 ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
 ΤΟΜΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
 NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
 INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
 SECTION OF GREEK AND ROMAN ANTIQUITY παιδιᾶς καὶ
 οἴνου γεγενημένα. ὡς ποιεῖται ἐν
 οἰκίαις ἐφ' ὕβρει ὡν καὶ τῶν Ἀλκιβιάδην ἐπηγιῶντο. καὶ
 αὐτὰ ὑπολαμβάνοντες οἱ μάλιστα τῷ Ἀλκιβιάδῃ ἀχθόμενοι
 ἐμποδῶν ὄντι σφίσι μὴ αὐτοῖς τοῦ δήμου βεβαίως προεσθάναι,
 καὶ νομίσαντες, εἰ αὐτὸν ἐξελάσειαν, πρῶτοι ἂν εἶναι, ἐμεγά-
 λυνον καὶ ἐβόων. **Τεκμήρια** ἐπὶ δήμῳ καταλύσει τὰ τε μυστικὰ καὶ
 ἢ τῶν Ἑρμῶν. **12** εἴη αὐτῶν ὅτι οὐ
 μετ' ἐκείνου ἐπράχθη, ἐπιλέγοντες τεκμήρια τὴν ἄλλην αὐτοῦ
 ἐς τὰ ἐπιτηδεύματα οὐ δημοτικὴν παρανομίαν. ὁ δ' ἐν τε
ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΟΥ
 ΚΟΣΜΟΥ • CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE GREEK
 AND ROMAN WORLD • CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DU
 MONDE GREC ET ROMAIN • BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE
 DER GRIECHISCHEN UND RÖMISCHEN WELT • CONTRIBUTI
 PER LA STORIA DEL MONDO GRECO E ROMANO αὐτοῖς αἰ ἐτοῖμος ἦν
 πρὶν ἐκπεῖν. **2013-2014** αἰ μένος ἦν (ἤδη
 γὰρ καὶ τὰ τῆς **ATHENS 2015** καὶ εἰ μὲν τούτων
 τι εἴργαστο, δίκην δοῦναι, εἰ δ' ἀπολυθείη, ἄρχει. καὶ
 ἐπεμαρτύρητο μὴ ἀπόντος περὶ αὐτοῦ διαβολὴς ἀποδέχεσθαι,
 ἀλλ' ἤδη ἀποκτείνειν, εἰ ἀδύνατος καὶ ὅτι σωφρονέστερον εἴη
 μὴ μετὰ τοιαύτης αἰτίας, πρὸς διαγνώσει, πέμπειν αὐτὸν ἐπὶ
 τοσοῦτῳ στρατεύματι. **2013-2014** διότις τό τε στράτευμα
 μὴ εὖνον ἔχη, ἦν ἤδη ἀγωνίζηται, ὃ τε δήμος μὴ μαλα-
 κίζηται θεραπεύων ὅτι δι' ἐκείνον οἱ τ' Ἀργεῖοι ξυνεστράτευον
 καὶ τῶν Μαντινέων τινές, ἀπέτρεπον καὶ ἀπέσπενδον, ἄλλους
 ῥήτορας ἐνιέντες οἱ ἔλεγον νῦν μὲν πλεῖν αὐτὸν καὶ μὴ
 κατασχεῖν τὴν ἀναγωγὴν, ἐλθόντα δὲ κρίνεσθαι ἐν ἡμέραις
 ῥηταῖς, βουλόμενοι ἐκ μέζονος διαβολῆς, ἦν ἐμελλον ῥῶον
 αὐτοῦ ἀπόντος ποριεῖν, μετὰ πείστρον κομισθέντα αὐτὸν ἀγω-
 νίσασθαι. καὶ ἔδοξε πλεῖν τὸν Ἀλκιβιάδην.
 Μετὰ δὲ ταῦτα θέρους μεσοῦντος ἤδη ἢ ἀναγωγὴ ἐγγίγνεται

Το τέλος τοῦ μακεδονικοῦ ἐλέγχου στον Ραμούντα

Γεώργιος Δουλφής

doi: [10.12681/tekmeria.315](https://doi.org/10.12681/tekmeria.315)

Copyright © 2015, Γεώργιος Δουλφής

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Δουλφής Γ. (2015). Το τέλος τοῦ μακεδονικοῦ ἐλέγχου στον Ραμούντα. *Tekmeria*, 12, 155–178. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.315>

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ

Το τέλος του μακεδονικού ελέγχου στον Ραμούντα*

Κατά τον 3ο αι. π.Χ. στην Αθήνα εναλλάσσονται συνεχώς η ελευθερία με τη μακεδονική επικυριαρχία.¹ Χαρακτηριστικό που προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό το αίσθημα ανεξαρτησίας των Αθηναίων είναι η παρουσία ή μη μακεδονικών φρουρών – το άστυ, τον Πειραιά και τα οχυρά της Αττικής.² Δεδομένου ότι οι φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες κάθε άλλο παρά σαφείς είναι για τα χρονικά όρια της παρουσίας των μακεδονικών φρουρών στα οχυρά της Αττικής,³ στο παρόν άρθρο θα εξεταστεί η περίπτωση του οχυρού δήμου του Ραμούντα, οι επιγραφές του οποίου μπορούν να συμβάλουν στον προσδιορισμό των χρονικών ορίων του μακεδονικού ελέγχου στη ΒΑ Αττική.

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στον Καθηγ. Παν. Αθηνών κ. Κ. Μπουραζέλη και την επίκ. Καθηγ. Παν. Αθηνών κα. Σ. Ανεζίρη, σε σεμινάρια των οποίων αναπτύχθηκε η προβληματική του παρόντος άρθρου – η τελευταία έχει συμβάλει από την αρχή μέχρι τη δημοσίευσή με ουσιαστικές ιδέες και παντοδαπή υποστήριξη. Επίσης, στην κα. Ι. Κράλλη, λέκτορα του Ιονίου Πανεπιστημίου, για χρήσιμες διορθώσεις και επισημάνσεις, καθώς και στον κ. Π. Πασχίδη, κύριο ερευνητή του ΙΙΕ/ΕΙΕ, για την κατανόηση και την υποστήριξη του. Στον τελευταίο και στους ανώνυμους κριτές των *Τεκμηρίων*, τους οποίους ευχαριστώ επίσης, οφείλεται πλήθος καίριων διορθώσεων και παρατηρήσεων. Πολύ κατατοπιστική ήταν η συζήτηση με τον κ. Β. Πετράκο, Γενικό Γραμματέα της Έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας, τον οποίο και ευχαριστώ πολύ. Την επιμέλεια της αγγλικής περίληψης οφείλω στη φίλη και συνάδελφο Μ. Λάλα.

Τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων παρατίθενται σύμφωνα με τις στερεότυπες εκδόσεις της Οξφόρδης, εκτός αν δηλώνεται αλλιώς. Όλες οι χρονολογίες είναι π.Χ.

1. W. Tarn, *Antigonos Gonatas* (Οξφόρδη 1969· πρώτη έκδοση 1913) 311-339· C. Habicht, *Ελληνιστική Αθήνα*, μτφρ. Γ. Κοιλής (Αθήνα 1998) 80-134, 167-182, 190-199, 200-224, 228-235· Ioanna Kralli, «Athens and the Hellenistic Kings (338-261 B.C.): the Language of the Decrees», *CQ* 50 (2000) 113-132, κυρίως 113-114· S. Tracy, «Antigonos Gonatas, King of Athens», στο Palagia και Tracy, *Macedonians in Athens* 56-60· S.V. Tracy, *Athens and Macedon: Attic Letter-Cutters of 300 to 229 B.C.* (Μπέρκλεϊ 2003) 9-25.

2. Συνοπτική αναρίθμηση των μακεδονικών φρουρών στην Αττική από τον Oliver, *Athens* 148.

3. Βλ. το σχετικό σχόλιο που κάνει ο Π. Πασχίδης, βιβλιοκρισία των Palagia και Tracy, *Macedonians in Athens*, στο *Αρχαιογνωσία* 14 (2006) 303-316, κυρίως 309.

Παρουσίαση του προβλήματος και απόψεις της έρευνας

Μετά το τέλος του Χρεμωνιδείου πολέμου και την ήττα των Αθηναίων, μακεδονικές φρουρές εγκαθίστανται στην Αθήνα, τον Πειραιά και τα οχυρά της Αττικής.⁴ Κατά τη διάρκεια των επόμενων 32 ετών η μακεδονική εξουσία θα περάσει από τον Αντίγονο Γονατά στον Δημήτριο Β΄ και οι ισορροπίες στη νότια Ελλάδα και το χώρο του Αιγαίου γενικότερα θα μεταβληθούν αρκετές φορές. Συγχρόνως, προσαρμοζόμενες στις εκάστοτε νέες ανάγκες, οι μακεδονικές φρουρές θα αποχωρούν σταδιακά από τα οχυρά της Αττικής, μειώνοντας όλο και περισσότερο την αίσθηση του μακεδονικού ελέγχου.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πausανία, αρχικά αποδόθηκε στους Αθηναίους από τον Αντίγονο Γονατά ο λόφος του Μουσείου.⁵ Το περιστατικό αναφέρεται και στο χρονικό του Ευσεβίου και τοποθετείται στη μεν ελληνική έκδοση το 256/5, στη δε αρμενική το 255/4.⁶ Ίσως ταυτόχρονα με το Μουσείο αποδόθηκαν στους Αθηναίους η Λήμνος και η Ίμβρος.⁷ Αργότερα, το 229/8,⁸ από τον ἐπὶ τῆς φρουρᾶς Διογένη, ὄργανο των Μακεδόνων και του Δημητρίου Β΄, και με τη σύμπραξη του Αράτου της Σικυώνας, αποδόθηκαν στους Αθηναίους ο Πειραιάς, η Μουνιχία, η Σαλαμίνα και το Σούνιο,⁹ η περίπου τριαντάχρονη κατοχή των οποίων από τους Μακεδόνες δεν αμφισβητήθηκε ποτέ από την έρευνα. Η αποκατάσταση της ελευθερίας μαρτυρείται και επιγραφικά, σε τιμητικό ψήφισμα για τους Κηφισίεις αδελφούς Ευρυκλείδη και Μικίωνα Μικίωνος που συνέβαλαν τα μέγιστα στην ευνοϊκή για την Αθήνα εξέλιξη των γεγονότων.¹⁰

4. Για την πιο πρόσφατη παρουσίαση των σχετικών γεγονότων βλ. Oetjen, *Athen* 11-14, με ιδιαίτερες αναφορές στις επιπτώσεις του πολέμου στα οχυρά της Αττικής.

5. Πaus. 3.6.6: Τοῖς δὲ Ἀθηναίοις ἀντισχοῦσιν ἐπὶ μακρότατον ἐποιήσατο Ἀντίγονος εἰρήνην, ἐφ' ᾧ τέ σφισιν ἐπαγάγη φρουρὰν ἐς τὸ Μουσεῖον. Καὶ τοῖς μὲν ἀνὰ χρόνον αὐτὸς ἐξήγαγεν ἐκουσίως τὴν φρουρὰν ὁ Ἀντίγονος.

6. Ευσεβίος, *Χρονικοί Κανόνες* II.120. Βλ. και Ioanna Kralli, «The Date and Context of Divine Honours for Antigonos Gonatas - a Suggestion», στο Palagia και Tracy, *Macedonians in Athens* 61-66, κυρίως 62 σημ. 11.

7. IG II² 735 (ίσως και IG II² 550 και 1222). Βλ. Tracy, *Letter-Cutters* (βλ. σημ. 1) 20 (και σημ. 18) και 115-116.

8. Η χρονολόγηση δεν αμφισβητείται. Βλ. πρόχειρα Habicht, *Αθήνα* (βλ. σημ. 1) 177-178 και Niku, *Residents* 51.

9. Πaus. 2.8.6· Πλούτ., *Ἄρατος* 34.5-6.

10. IG II² 834 στίχ. 10-14. Για τους Ευρυκλείδη και Μικίωνα βλ. Paschidis, *Between* 187-194, αρ. A71-A72 (κοινό λήμμα).

Τα συνοριακά οχυρά του Ραμνούντα και της Ελευσίνας δεν αναφέρονται ρητά στις πηγές για την απελευθέρωση του 229/8.¹¹ Οι Ferguson, Rouilloux και Launey χρονολογούν την απελευθέρωσή τους μαζί με όλα τα υπόλοιπα οχυρά της Αττικής (και το Σούνιο) το 229/8.¹² Αντίθετα, ο Tarn διαχωρίζει την τύχη της Ελευσίνας από εκείνην του Ραμνούντα. Θεωρεί πως το οχυρό της Ελευσίνας μαζί με τα οχυρά Πανάκτου και Φυλής, πρέπει να αποδόθηκαν στην Αθήνα το 256/5, όταν αποχώρησε η μακεδονική φρουρά από το Μουσείο.¹³ Όσον αφορά στον Ραμνούντα, ο Tarn τον συνδέει με το Σούνιο, ως μέρος της χώρας της παραλίας, και υποθέτει ότι θα ακολούθησε την τύχη του και θα αποδόθηκε στην Αθήνα το 229/8, αν και ούτε αυτή η φρουρά αναφέρεται από τον Πλούταρχο ως μέρος της δικαιοδοσίας του Διογένους.¹⁴ Παρόμοια ήταν αρχικά η θέση του Habicht,¹⁵ ο οποίος θεωρούσε ότι οι μακεδονικές φρουρές της Ελευσίνας και των εξαρτώμενων από αυτήν οχυρών του Πανάκτου και της Φυλής είχαν αποχωρήσει πριν από το 229/8, αλλά χρονολογούσε την αποχώρηση αυτή μόλις το 235, ενώ ως προς την αποχώρηση της φρουράς από τον Ραμνούντα, συμφωνούσε με τον Tarn ότι αυτή συνέβη το 229/8. Έτσι, η παλαιότερη άποψη του Maier ότι ο Ραμνούς απελευθερώθηκε το 255¹⁶ αρχικά δεν συνάντησε αποδοχή.

11. Οι *IRham* 22 και 26 δεν μπορούν να αποτελέσουν τεκμήρια της απομάκρυνσης της μακεδονικής φρουράς του Ραμνούντα το 229, καθώς αφορούν τους ανά την Αττική εορτασμούς για την τελική απελευθέρωση του 229/8 π.Χ.

12. W. Ferguson, «Researches in Athenian and Delian Documents, III», *Klio* 9 (1909) 304-340, κυρίως 318· W. Ferguson, *Hellenistic Athens: an historical essay* (Λονδίνο 1974) 183 σημ. 1 και 191-192· J. Rouilloux, «Antigone Gonatas et Athènes après la guerre de Chrémonidès», *BCH* 70 (1946) 488-496, κυρίως 488-489· Launey, *Armées* 639 σημ. 4 και 641 σημ. 3 (ο οποίος πάντως θεωρεί ότι η διαχείριση γινόταν από κοινού από τον βασιλέα και τον δήμο).

13. Με βάση την *IG II²* 1299 στ. 20-22 ο Tarn, *Antigonus* (βλ. σημ. 1) 307 σημ. 96 παρατηρεί ότι στα χρόνια του Δημητρίου Β' φρουρούν την Ελευσίνα, το Πάνακτο και τη Φυλή Αθηναίοι πολίτες και μισθοφόροι. Πρόσθετο επιχείρημα του Tarn είναι ότι ο Πλούταρχος [*Άρατος* 34.6], δεν αναφέρει την Ελευσίνα στη δικαιοδοσία του υπεύθυνου για τον Πειραιά Διογένους: καὶ τὸν ἐπὶ τῆς φρουρᾶς Διογένη συνέπεισεν [ενν. ο Άρατος] ἀποδοῦναι τὸν τε Πειραιᾶ καὶ τὴν Μουνησίαν καὶ τὴν Σαλαμίνα καὶ τὸ Σούνιον τοῖς Ἀθηναίοις ἐπὶ πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν ταλάντοις.

14. Tarn, *Antigonus* (βλ. σημ. 1) 307 σημ. 96.

15. Habicht, *Αθήνα* (βλ. σημ. 1) 228.

16. F.-G. Maier, *Griechische Mauerbauinschriften* (Vestigia 1, Χαϊδελβέργη 1959) 75-76 και 107. Για την επιχειρηματολογία του βλ. παρακάτω.

Πιο πρόσφατα, ο Oliver άνοιξε το δρόμο προς τον επανακαθορισμό του βαθμού ελευθερίας και ανεξαρτησίας της πρώιμης ελληνιστικής Αθήνας θεωρώντας ότι η ανάμειξη της μακεδονικής δύναμης στην αθηναϊκή οργάνωση ήταν πιθανότατα πολύ περιορισμένη και σίγουρα βραχυπρόθεσμη.¹⁷ Στην ίδια κατεύθυνση ο Oetjen¹⁸ και ο Tracy,¹⁹ μελετώντας μέσα από τα επιγραφικά κείμενα τον τρόπο εκλογής των στρατηγών, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ο μακεδονικός έλεγχος του οχυρού δήμου του Ραμνούντα έπαψε να υφίσταται στα μέσα της δεκαετίας του 250, θέση την οποία ενστερνίστηκε και ο Habicht,²⁰ αναθεωρώντας την παλιά του άποψη.

Ο Πασχίδης,²¹ επανεξετάζοντας το διαθέσιμο υλικό, καταλήγει ότι, ακόμη κι αν δεχθούμε πως η διοίκηση των οχυρών πέρασε σε αθηναϊκά χέρια κάποια στιγμή γύρω στο 255, εξακολούθησαν να τοποθετούνται στρατηγοί οι οποίοι, ασχέτως της ακριβούς μεθόδου ορισμού τους και του γεγονότος ότι ήταν επισήμως αξιωματούχοι του αθηναϊκού κράτους, είχαν πιθανότατα την έγκριση της μακεδονικής αυλής και μπορούσαν σε κάποιες περιπτώσεις να αντιμετωπίζονται ως αξιωματούχοι του μακεδονικού στρατού. Εξάλλου, όπως υποστηρίζει, η εικόνα των πηγών για τους στρατηγούς, τη σταδιοδρομία τους και τη θεσμική τους ένταξη στο αθηναϊκό κράτος ή/και στη μακεδονική διοίκηση, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις ρητορικές ανάγκες των πηγών αυτών. Επισημαίνει, τέλος, ότι η προσπάθεια προσδιορισμού δύο εντελώς διακριτών περιόδων στη διοίκηση των φρουριών της Αττικής, μίας κατά την οποία τα τελευταία βρίσκονταν υπό μακεδονικό έλεγχο και μίας κατά την οποία αυτά ήταν «απελευθερωμένα», είναι υπεραπλουστευτική και αλλοιώνει την πραγματική κατάσταση που επικρατούσε, σαφή απόδειξη της οποίας αποτελεί η διατήρηση του μακεδονικού ελέγχου του Πειραιά, η οποία θα ήταν

17. G. Oliver, «Regions and Micro-Regions: Grain for Rhamnous», στο Zofia Archibald *et al.* (επιμ.), *Hellenistic Economies* (Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000) 137-155, κυρίως 152· G. Oliver, «The Politics of Coinage: Athens and Antigonos Gonatas», στο A. Meadows και Kirsty Shipton (επιμ.), *Money and its Uses in the Ancient Greek World* (Οξφόρδη 2001) 35-52. Βλ. και Oliver, *Athens* 168-169.

18. C. Habicht, «Athens after the Chremonidean War: Some Second Thoughts», στο Palagia και Tracy, *Macedonians in Athens* 52-55, κυρίως 53, όπου παραθέτει τις απόψεις του Oetjen, όπως τις υποστήριξε στην δημοσίευτη τότε ακόμη διατριβή του (R. Oetjen, *Die Garnisonsinschriften als Quelle für die Geschichte Athens im dritten Jahrhundert v. Chr.*, Heidelberg Seminar für Alte Geschichte und Epigraphik 2004 (non vidimus): τώρα πια βλ. Oetjen, *Athen*).

19. Tracy, «Antigonos» (βλ. σημ. 1) 58-59. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Β. Πετράκος (προφορική συζήτηση, 2009).

20. Habicht, «Thoughts» (βλ. σημ. 18).

21. Paschidis, *Between* 519.

άτοπη ή και αδύνατη αν οι υπόλοιποι στρατηγοί δεν ήταν τουλάχιστον συνεργάσιμοι με τους Μακεδόνες.²²

Πέρα από τον τρόπο ανάληψης του αξιώματος του στρατηγού και τα προσωπογραφικά δεδομένα όσων το ανέλαβαν κατά τα επίμαχα έτη, μια συνολική αποτίμηση των επιγραφών του Ραμνούντα και της Ελευσίνας –η οποία διευκολύνεται σημαντικά από τις δημοσιεύσεις των επιγραφών των δύο δήμων²³– μπορεί να συμβάλει περαιτέρω στη χρονολόγηση της διάρκειας του μακεδονικού ελέγχου στα οχυρά αυτά. Συγκεκριμένα, η συχνότητα εμφάνισης δημοσίων επιγραφών μπορεί να αξιολογηθεί ως ένδειξη τήρησης των δημοκρατικών συνηθειών του δήμου, ενώ από τις πληθυσμιακές ομάδες που αποφασίζουν και εκτελούν τις ειλημμένες αποφάσεις στον Ραμνούντα, μπορούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για το αν ο οχυρός δήμος λειτουργεί κάτω από τη στενή μακεδονική επικυριαρχία ή «απελευθερωμένος».

Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν τα τρία αυτά επιχειρήματα που στηρίζονται στις επιγραφικές μαρτυρίες και θα γίνει μια συνολική αποτίμηση της συμβολής τους στη χρονολόγηση της μακεδονικής κυριαρχίας στον Ραμνούντα.

Το αξίωμα του στρατηγού

Το πρώτο επιχειρήμα αναπτύσσεται, όπως αναφέραμε ήδη, από τους Oetjen και Tracy,²⁴ καθώς και από τον Πασχίδη,²⁵ και ως εκ τούτου θα αποδοθεί εδώ συνοπτικά. Στα ελληνιστικά χρόνια τρεις στρατηγοί είχαν αρμοδιότητα στην Αττική κάθε έτος:²⁶ ένας ήταν υπεύθυνος για το άστυ, ένας για τὴν χώραν τὴν παραλίαν (με έδρα αρχικά μάλλον το Σούνιο και αργότερα τον Ραμνούντα²⁷) και ένας για τὴν χώραν τὴν ἐπ’ Ἐλευσῖνος, όπου υπάγονταν το Πάνακτο και η Φυλή, ίσως και οι Αφίδνες.²⁸ Ο στρατηγός κανονικά εκλεγόταν με χειροτονία από τον δήμο, έχοντας πρώτα κερδίσει

22. Paschidis, *Between* 520-521.

23. *IRham* και *IEleusis*, αντιστοίχως.

24. Βλ. παραπάνω σημ. 18.

25. Paschidis, *Between* 513-521.

26. Για το θεσμό του στρατηγού στα ελληνιστικά χρόνια και την εμπλοκή των Αντιγονιδών στη στρατιωτική διοίκηση της Αττικής βλ. Ioanna Kralli, «Aspects of Athenian Military Command under the Antigonids (262-229 B.C.). Continuity or Change?», *Athenaeum* 93 (2006) 543-561, κυρίως 544-545 και Oetjen, *Athen* 59-65.

27. Για το ρόλο του στρατηγού στον Ραμνούντα βλ. Β. Πετράκος, «Ἀνασκαφή Ἰραμνούντος», *Ἔργον* (2003) 1-18, κυρίως 15-16 και Oliver, *Athens* 129-130, 132, 134-135 (και 135 σημ. 138, όπου συγκεντρωμένες οι πηγές).

28. Oliver, *Athens* 160-167.

την εμπιστοσύνη του.²⁹ Την περιοχή της αρμοδιότητάς του τού την ανέθετε ο δήμος μάλλον μετά την εκλογή.³⁰

Όταν όμως υπήρχε βασιλικός έλεγχος σε περιοχές της Αττικής, η έγκριση του εκάστοτε στρατηγού από τον βασιλιά ήταν επιβεβλημένη.³¹ Στα τέλη του 4ου αι. ο Αδείμαντος, πιθανότατα ο Λαμψακηνός συνεργάτης του Δημητρίου Πολιορκητή, κατεστάθη στρατηγός επί τήν χώραν από τον βασιλέα και μάλιστα για δύο χρόνια.³² Η επιγραφή χρονολογείται το 303/2 και κατά συνέπεια η στρατηγία έλαβε χώρα νωρίτερα, πιθανότατα κατά τα έτη 306/5 και 305/4.³³ Το κείμενο της επιγραφής είναι δηλωτικό του ελέγχου των στρατιωτικών πραγμάτων από τον Δημήτριο,³⁴ προτού αυτός χάσει τον έλεγχο της Αθήνας μετά την ήττα στη μάχη της Ιψού, το 301. Συγκεκριμένα, με την τοποθέτηση του Αδείμαντου στο στρατηγικό αξίωμα κατά τη διάρκεια του «Τετραετούς πολέμου» (307-304), κατά τον οποίο η Αθήνα προσπαθούσε να αποκρούσει τις επαναλαμβανόμενες εισβολές του Κασσάνδρου, ο Δημήτριος εξασφάλισε την άμεση ανάμιξη της μακεδονικής εξουσίας στην άμυνα

29. Δείναρχος, Κατά Δημοσθένους 71.

30. Αυτό τουλάχιστον συνέβη με τον Επιχάρη το 269/8 π.Χ., επί άρχοντος Πειθιδήμου, την κρίσιμη δηλαδή χρονιά της έναρξης του Χρεμωνιδείου πολέμου (*IRham* 3, στίχ. 5-6: χειροτονήσαντος αυτόν στρατηγόν τού δήμου, κα[ι] / τάξαντος επί τήν χώραν τήν παραλίαν). Για τη χρονολόγηση το 269/8 (αντί του παραδοσιακού 268/7) βλ. τώρα S. Byrne, «Four Athenian Archons of the Third Century B.C.», *MedArch* 19-20 (2006-07) 169-179 και S.V. Tracy και V. Bardani, «A New List of Athenian Ephebes and a New Archon of Athens», *ZPE* 163 (2007) 75-80, κυρίως 77-78, και Osborne, «Archons» 89.

31. Για τη μακεδονική επέμβαση σε διάφορα αθηναϊκά αξιώματα βλ. Tracy, *Letter-Cutters* (βλ. σημ. 1) 16-21. Πρβλ. επίσης P. Roussel, «Un nouveau décret relatif à la guerre démétrique», *BCH* 54 (1930) 268-282, κυρίως 282 και J. Kent, «A Garrison Inscription from Rhamnous», *Hesperia* 10 (1941) 342-350, κυρίως 348.

32. Η επιγραφή βρέθηκε στον Ραμνούντα και είναι αδημοσίευτη, αλλά την ύπαρξή της γνωστοποιεί ο Β. Πετράκος, «Άνασκαφή Ραμνούντος», *Έργον* (1993) 1-14, κυρίως 7-8, και Πετράκος, *Τοπογραφία* 32-33 και 430. Για τον Αδείμαντο τον Λαμψακηνό και την κατ' εξαίρεση τοποθέτησή του στο στρατηγικό αξίωμα βλ. Paschidis, *Between* 112-113 σημ. 4, και κυρίως S. Wallace, «Adeimantos of Lampsakos and the Development of the Hellenistic Philos», στο V. Alonso Troncoso και E.M. Anson (επιμ.), *After Alexander: The Time of the Diadochi (323-281 BC)* (Οξφόρδη και Oakville 2013) 142-157, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Oliver, *Athens* 167-169, ο οποίος σχολιάζει τις περιπτώσεις του Αδείμαντου και των Απολλωνίου και Δικαιάρχου.

33. Πετράκος, «Άνασκαφή» (βλ. σημ. 32) 8. Τη χρονολόγηση ακολουθεί και ο Wallace, «Adeimantos» (βλ. σημ. 32) 144, με σημ. 7, όπου και οι διαφορετικές απόψεις.

34. Kralli, «Hellenistic Kings» (βλ. σημ. 1) 123.

της Αθήνας και της Ελλάδας γενικότερα. Όπως έχει επισημάνει ο Wallace, η ανάδειξη του Αδείμαντου ως στρατηγού αποτέλεσε ταυτόχρονα την ουσιαστική κατάργηση της εκ περιτροπής ανάληψης του αξιώματος σύμφωνα με τους αθηναϊκούς νόμους αλλά και την ανάδειξη του ίδιου του θεσμού ως χρήσιμου, τρόπον τινά νομότυπου, εργαλείου ανάμιξης των Μακεδόνων βασιλέων στα αθηναϊκά πράγματα. Έτσι, στο πρόσωπο του Αδείμαντου, ενός πρώιμου βασιλικού φίλου, συμφύρονται για πρώτη ίσως φορά η μακεδονική βασιλική ισχύς και η αθηναϊκή πολιτειακή εξουσία.³⁵

Ο Απολλόδωρος Απολλοδώρου Οτρυνέας αναλαμβάνει το στρατηγικό αξίωμα πιθανότατα το 261/0. Για την περίπτωση του τονίζεται emphaticά, σύμφωνα με τη συμπλήρωση της σχετικής επιγραφής, ότι κατεστάθη στρατηγός και από τον Αντίγονο Γονατά και από τον δήμο ώστε στην επόμενη φάση της διαδικασίας να τοποθετηθεί ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν.³⁶ Δύο παρόμοιες περιπτώσεις ανάληψης στρατιωτικού –ίσως μάλιστα στρατηγικού– αξιώματος καταγράφονται σε ένα

35. Wallace, «Adeimantos» (βλ. σημ. 32) 144.

36. *IRham* 8, στίχ. 7-8 (όπως διορθώνονται από τους Ματθαίου και Tracy στο Tracy, «Antigonos» (βλ. σημ. 1) 56 με σημ. 6 και όπως σχολιάζεται από τον Paschidis, *Between* 517): Ἀπολλόδωρος κ[α]τασταθεὶς στρατηγός ὑπὸ τε τοῦ βασιλέως Ἀντιγόνου καὶ [ὑπὸ τοῦ δήμου καὶ] χειροτονηθεὶς ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν. Για τη συμπλήρωση του ονόματος του άρχοντα Αντιμάχου και τη χρονολόγηση στο 256/5 βλ. Osborne, «Philinos», κυρίως 519 σημ. 41, M. Osborne, «Shadowland: Athens under Antigonos Gonatas and his Successor», στο Palagia και Tracy, *Macedonians in Athens* 67-75, κυρίως 73, και Osborne, «Archons» 90. Για παλαιότερες συμπληρώσεις και χρονολογήσεις βλ. F. Chapouthier, «Note sur un décret inédit de Rhamnonte», *BCH* 48 (1924) 264-275, κυρίως 269-270, *IRham* 8 και Osborne, «Philinos», κυρίως 517 σημ. 27 και 519 σημ. 41. Η επικρατέστερη από τις παλιές αποκαταστάσεις του ονόματος του άρχοντα ήταν αυτή των Dow και Moretti: [ἐπὶ Εὐβοῦλ]ο[υ] ἄρχοντος (βλ. σχετικά το κριτικό υπόμνημα της *IRham* 8, με παραπομπές στο J. Pouilloux, *La Forteresse de Rhamnonte* [Παρίσι 1954], 120 και L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche, τ. 1: Attica, Peloponneso, Beozia* [Biblioteca di studi superiori 53, Φλωρεντία 1967] 44-47, αρ. 22). Το έτος του άρχοντος Ευβούλου (II), όμως, τοποθετείται πια από τον Osborne το 265/4 (Osborne, «Philinos», κυρίως 515 και Osborne, «Archons» 89). Εξάλλου, ήδη ο Chapouthier, «Rhamnonte» ό.π., χρονολογούσε το ψήφισμα αυτό και το *IRham* 9 ανάμεσα στη νίκη του Αντιγόνου και τη χαλάρωση της μακεδονικής επεμβατικότητας, το 256/5. Για την προβληματική των όρων κατασταθεὶς και χειροτονηθεὶς βλ. Paschidis, *Between* 518 με σημ. 2. Για τον Απολλόδωρο βλ. Paschidis, *Between* 175-176, αρ. A61. Διαφορετική άποψη διατυπώνει ο Oetjen, *Athen* 71-75, ο οποίος δεν αποδέχεται τον ταυτόχρονο διπλό ορισμό του Απολλοδώρου ως στρατηγού από τον βασιλέα και τον δήμο, αλλά θεωρεί ότι ορίστηκε από τον βασιλέα διοικητής του Ραμνούντα για διάστημα απροσδιόριστο και εκλέχτηκε από το δήμο στρατηγός ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν για ένα έτος.

ψήφισμα του 235/4 π.Χ., αλλά χρονολογούνται καθώς φαίνεται πολλά χρόνια νωρίτερα, λίγο μετά τον Χρεμωνίδειο πόλεμο: Ο Αντίγονος Γονατάς κατέστησε τον Απολλώνιο και το γιο του Δικαίαρχο ἐπὶ τὴν φυλακὴν τοῦ φρουρίου στον Ραμνούντα, και στη συνέχεια μετακίνησε τον Απολλώνιο στην Ελευσίνα και τον Δικαίαρχο στο Πάνακτο· ο Δικαίαρχος τάχθηκε τελικά από τον Δημήτριο Β΄ στην Ερέτρια.³⁷

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι από το 257/6 και εξής δεν υπάρχουν ρητές μαρτυρίες τοποθέτησης στρατηγών από τους Μακεδόνες.³⁸ Έτσι, ο Θούκριτος Αλκιμάχου Μυρρινούσιος εμφανίζεται ως χειροτονηθείς ὑπὸ τοῦ δήμου στρατη[γός] ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν ἐπὶ Καλλιμῆδου ἄρχο[ν]τος, δηλαδή το 252/1.³⁹ Το 236/5, ἐπὶ Κίμωνος ἄρχοντος, ανέλαβε το αξίωμα κατὰ τον ἴδιο τρόπο ένας στρατηγός του οποίου δεν σώθηκε το όνομα.⁴⁰ Μία ανάθεση στρατηγησάντων και στεφανωθέντων ὑπὸ τῶν στρα[τιωτῶν τῶν] ταχθέντων Ῥαμνοῦν[τι ἐπὶ Κλεο]μάχου ἄρχοντος το 255/4 καταγράφει στρατηγούς που εμφανώς έχουν την έγκριση του Αθηναϊκού δήμου.⁴¹ Το ίδιο συμβαίνει συνεχώς σε

37. *IRham* 17, στίχ. 2-19. Αν και στο ψήφισμα του 235/4 π.Χ. δεν αναφέρεται σαφώς ότι ο Απολλώνιος είχε κατασταθεί από τον βασιλιά στρατηγός ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν, η στεφανώσή του χρυσῶ στεφάνῳ καθιστά πολύ πιθανό το ενδεχόμενο αυτό. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για το ψήφισμα στο Roussel, «Décret» (βλ. σημ. 31) και το Launey, *Armées* 640. Εκτενής σχολιασμός στο A. Bielman, *Retour à la liberté: libération et sauvetage des prisonniers en Grèce ancienne: recueil d'inscriptions honorant des sauveteurs et analyse critique* (Études Épigraphiques 1, Αθήνα-Λωζάνη 1994) 114-119, και πιο πρόσφατα Oetjen, *Athen* 55-57 και για τη χρονολόγηση κυρίως σ. 60. Για τον Απολλώνιο και τον Δικαίαρχο βλ. Paschidis, *Between* 185-186, αρ. A69-A70 (κοινό λήμμα).

38. Osborne, «Philinos» 515. Βλ. και παρακάτω σημ. 53.

39. *IRham* 10, στίχ. 3-5 –όπως προκύπτει από την *IRham* 129 αυτή ήταν η τρίτη του στρατηγία. Βέβαια η περίοδος είναι μεταβατική και οι Μακεδόνες ελέγχουν ακόμα την κατάσταση. Σύμφωνα με την Kralli, «Aspects» (βλ. σημ. 26) 556, ο Θούκριτος πρέπει να έχαιρε της αποδοχής τόσο των Αντιγονιδών όσο και των Αθηναίων. Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο Paschidis, *Between* 198-199, αρ. A76. Για τη συμπλήρωση του ονόματος του ἄρχοντα Θυμοχάρους (257/6) στον πρώτο στέφανο της *IRham* 129, καθώς και για τη χρονολόγησή του, βλ. Osborne, «Philinos» 518 σημ. 30 και Osborne, «Archons» 90, ο οποίος αναθεωρεί τις παλιές απόψεις του B. Meritt, «Mid-Third-Century Athenian Archons», *Hesperia* 50 (1981) 78-99.

40. Β. Πετράκος, «Ἀνασκαφή Ῥαμνοῦντος», *ΠΑΕ* (2000) 1-31, κυρίως 5 αρ. 1, στίχ. 3-4: [ο δεινά στρ]ατηγός χειροτονηθείς ὑπὸ τοῦ [δήμου ἐπὶ τὴν χώ]ραν τὴν παραλίαν.

41. *IRham* 138, στίχ. 1-4. Διατηρώ την παλιά συμπλήρωση του στίχ. 1 [στρατηγήσαν]τες αντί για τη νεότερη, μη μαρτυρούμενη για την Αττική, [φρουραρχήσαν]τες. Για τη συμπλήρωση του ονόματος του ἄρχοντα Κλεομάχου και τη χρονολόγηση βλ. Osborne, «Shadowland» (βλ. σημ.

μεταγενέστερες του 229 επιγραφές.⁴² Παρόμοια ως προς τον τρόπο ανάληψης του αξιώματός του θα μπορούσε να είναι η περίπτωση του χειροτονηθέντος ἐπὶ τὴν παραλίαν Καλλισθένους Κλεοβούλου Προσπαλτίου, αν και η περίπτωση του εγείρει πολλές αμφιβολίες.⁴³

Τα δύο επόμενα επιχειρήματα, που βασίζονται και πάλι σε επιγραφικά δεδομένα, δεν έχουν συνδεθεί μέχρι τώρα στην έρευνα με το θέμα της μακεδονικής κυριαρχίας στην Αττική.

Η συχνότητα εμφάνισης των επιγραφών

Στο περιβάλλον των ελληνιστικών πόλεων, όπου η πρακτική της αναγραφής δημοσίων εγγράφων σε λίθο είναι ιδιαίτερα εδραιωμένη, ο αριθμός των επιγραφών δημόσιου χαρακτήρα και κυρίως των αναγραμμένων σε λίθο ψηφισμάτων αποτελεί ένδειξη για την ομαλή ή όχι εξέλιξη του δημόσιου βίου.⁴⁴ Είναι ενδεικτικό ότι η περίοδος του Δημητρίου Φαληρέως (317-307) μας δίνει μόνο δύο σωζόμενα ψηφίσματα,⁴⁵ ενώ για την περίοδο ανεξαρτησίας που ακολουθεί (307-301) έχουμε γύρω στα εκατό.⁴⁶

36) 73 και Osborne, «Archons» 91. Στην ίδια θέση έχει επίσης αποκατασταθεί το όνομα του άρχοντος Αντιμάχου (256/5) και αυτό του άρχοντος Καλλιμάχου (218/7), βλ. σχετικά *IRham* 138.

42. Π.χ. *IRham* 32 του 222/1 π.Χ.

43. *IRham* 136+137. Το ερώτημα είναι αν συνανήκουν ο ενεπίγραφος ιωνικός θριγκός όπου αναγράφεται η ανάθεση του Καλλισθένους και ο λίθος επί του οποίου είναι χαραγμένοι έξι τιμητικοί στέφανοι για κάποιον δις στρατηγήσαντα το 254/3 ἐπὶ Φανοστράτου ἄρχοντος και το 253/2 ἐπὶ Φειδοστράτου (για τις χρονολογήσεις βλ. Osborne, «Archons» 91, ενώ οι παλιές χρονολογήσεις για τους δύο άρχοντες ήταν 254/3 ή 250/49 και 252/1 ή 249/8 αντιστοίχως, βλ. Osborne, «Philinos», 515 και M. Osborne, «The Athenian Archon Diomedon and his Successors», *ZPE* 143 (2003) 95-100). Κατά τον Πετράκο (B. Πετράκος, «Νέες έρευνες στὸν Ῥαμνοῦντα», *Ἀρχ᾽Εφημ.* 118 (1979) 1-81 και *IRham*, σ. 109-111) οι δύο λίθοι μάλλον δεν συνανήκουν, αλλά το θέμα δεν έχει κλείσει ακόμα οριστικά.

44. C. Hedrick, «Epigraphic Writing and the Democratic Restoration of 307», στο Pernille Flensted-Jensen, T. Nielsen και Lene Rubinstein (επιμ.), *Polis and Politics: Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000* (Κοπεγχάγη 2000) 327-335, κυρίως 327-330.

45. *IG II²* 450 και 453.

46. Hedrick, «Writing» (βλ. σημ. 44) 328 και 330.

Αναμφίβολα, τα στρατιωτικά σώματα μετέχουν στον δημόσιο βίο των δήμων-οχυρών.⁴⁷ Είτε πρόκειται για εφήβους του τέλους του 4ου αι., είτε αργότερα για στρατιώτες ή και μισθοφόρους, Αθηναίους και ξένους, η παρουσία τους γίνεται αισθητή με την αναγραφή των αποφάσεων που ψηφίζονται από αυτούς ή αυτών που απλά τους αφορούν. Στην Ελευσίνα τουλάχιστον δέκα ψηφίσματα σε σύνολο 23 σχετίζονται με τα στρατιωτικά σώματα, ενώ στον Ραμνούντα 23 σε σύνολο 52.⁴⁸

Ειδικά, όσον αφορά στον Ραμνούντα, από τις σωζόμενες επιγραφές του 3ου αι. μόνο μία ανάγεται σε κάποια από τις φάσεις κυριαρχίας του Δημητρίου Πολιορκητή στην Αθήνα (τέλη 4ου - αρχές 3ου αι.)⁴⁹ και τρεις στα χρόνια του Χρεμωνιδείου πολέμου (268-262/1).⁵⁰ Κατά την περίοδο του Χρεμωνιδείου ίσως χαραχτηκε ακόμη μία επιγραφή, ιδιαίτερα προβληματική στην ανάγνωση και τη χρονολόγηση, ανεβάζοντας τον αριθμό τους στις τέσσερις.⁵¹

Η περίοδος της σαφούς μακεδονικής κυριαρχίας μετά την ήττα στον Χρεμωνιδείο πόλεμο και έως το 256/5 εμφανίζεται χωρίς ψηφίσματα. Αντιθέτως, ήδη από

47. N. Jones, *The Associations of Classical Athens: the Response to Democracy* (Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1999) 103-106.

48. Πρόκειται κυρίως για τα *IEleusis* 180, 182, 184, 186, 193, 194, 195, 196, 197, 198 και *IRham* 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 18, 19, 21, 22, 25, 26, 44, 45, 46, 49, 50, 55, 56, 57 και Πετράκος, «Ραμνούντος» (βλ. σημ. 40) 5 αρ. 1, του ιδίου, «Ανασκαφή 'Ραμνούντος», *ΠΑΕ* (2001) 1-13, κυρίως 7 αρ. 11.

49. *IRham* 2. Διαφορετικά ο Oetjen, *Athen* 67-70, ο οποίος χρονολογεί την επιγραφή στα πρώτα χρόνια μετά τον Χρεμωνιδείο πόλεμο, επειδή ταυτίζει τον εισηγητή του ψηφίσματος Αρχέδημο με ένα πρόσωπο εκείνης της εποχής, ερμηνεύει διαφορετικά από τον Πετράκο τα συμφραζόμενα της επιγραφής και εντέλει ταυτίζει τον τιμώμενο Απολλώνιο, διοικητή του οχυρού του Ραμνούντα, με τον στρατηγό Απολλώνιο Θριάσιο, πατέρα του Δικαιάρχου, για τον οποίο βλ. παρακάτω.

50. *IRham* 3-5.

51. *IRham* 6. Το έτος του άρχοντος Αντιπάτρου είναι το 263/2, όπως έχουν υποστηρίξει οι Πετράκος (βλ. *IRham*, σ. 11 και Πετράκος, *Τοπογραφία* 34-35) και M. Osborne, «The Archons of IG II (2) 1273», στο A. Ματθαίου (επιμ.), *Ἄττικάί ἐπιγραφαί: πρακτικά συμποσίου εἰς μνήμην Adolf Wilhelm (1864-1950)* (Αθήνα 2004) 199-211, κυρίως 205-206 (πρβλ. και Tracy και Bardani, «Ephebes» (βλ. σημ. 30) 77-78), και πιο πρόσφατα Osborne, «Archons» 90, διορθώνοντας την παλιά χρονολόγηση του 262/1 από τους Meritt, «Archons» (βλ. σημ. 39), M. Osborne, «The Chronology of Athens in the Mid-Third Century B.C.», *ZPE* 78 (1989), 209-242, B. Πετράκος, «Ἐπιγραφικά τοῦ 'Ραμνούντος», στο Αλεξάνδρα Αλεξανδρή και Ιφιγένεια Λεβέντη (επιμ.), *Καλλίστευμα: μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή* (Αθήνα 2001) 557-562, κυρίως 559, και Oliver, *Athen* 128. Ο Couvenhes (J.-C. Couvenhes και L. Moretti, βιβλιοκρισία του B. Πετράκος, *Ὁ Δήμος τοῦ 'Ραμνούντος*, στο *Τοροί* 11 [2001] 767-784) διαφωνεί σε πολλά σημεία στην ανάγνωση και την ερμηνεία του Πετράκου.

την κρίσιμη διετία της απελευθέρωσης (256/5-255/4) σώζονται 3 ψηφίσματα. Σε δύο από αυτά τιμάται μεταξύ άλλων ο επιμελητής Ένδιος Αισχέου Αιθαλίδης, στο ένα από τους *ισοτελείς* και στο άλλο από τους *Ραμνουσίους* και τους *οικοῦντας τῶν πολιτῶν ἐν Ῥαμνουῦντι*.⁵² ο Osborne αποκαθιστά ως αναφερόμενο άρχοντα του προηγούμενου έτους τον Αντίμαχο⁵³ και τα χρονολογεί ως εκ τούτου το 255/4.⁵⁴ Κατά ένα έτος προγενέστερο πρέπει να είναι το ψήφισμα *IRham* 7, με το οποίο ο δήμος των Ραμνουσίων αποδίδει θεϊκές τιμές στον Αντίγονο Γονατά.⁵⁵

Στην περίοδο 255/4-230/29 αντιστοιχούν κατά πάσα πιθανότητα 14 σωζόμενα τιμητικά ψηφίσματα.⁵⁶ Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν ένα ακόμα που δημοσιεύτηκε στα *ΠΑΕ* του 2000⁵⁷ και ένα αδημοσίευτο αλλά ανακοινωμένο.⁵⁸ Από το 229/8 έως τα τέλη του 3ου αι. σώζονται τουλάχιστον 34 δημοσιευμένα ψηφίσματα.⁵⁹

52. Στην *IRham* 9 τιμάται μόνος ο Ένδιος, ενώ στην *IRham* 8 τιμώνται μαζί του ο στρατηγός Απολλόδωρος Απολλοδώρου Οτρυνεύς και ο πυλωρός Οφέλας Ωφελίωνος. Για τον Οφέλα βλ. Charouthier, «Rhamnonte» (βλ. σημ. 36), Μ. Μιτσός, «Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀμφιαρείου», *Ἀρχ.Ἐφημ.* 91 (1952) 181-185 αρ. 14, Β. Πετράκος, «Ἐπιγραφαὶ τοῦ Ὠρωποῦ», *Ἀρχ.Ἐφημ.* 106 (1967) *Χρον.* 8-9 αρ. 3, Β. Πετράκος, *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ* (Αθήνα 1997) 41-43 αρ. 21, και Α. Tataki, *Macedonians Abroad: A contribution to the Prosopography of Ancient Macedonia* (Μελετήματα 26, Αθήνα 1998) 59 αρ. 106.

53. Ο Oetjen, *Athen* 75 παρατηρεῖ ότι από το έτος του άρχοντα Αντίμαχου και εξής εμφανίζονται ξανά ψηφίσματα της πόλης που δείχνουν έναν βαθμό ελευθερίας και δεν αφορούν αυστηρά σε διεκπεραιωτικά θέματα.

54. Βλ. παραπάνω σημ. 36.

55. P. Gauthier, «Métèques, périèques et paroikoi: bilan et points d'interrogation», στο R. Lonis (επιμ.), *L'étranger dans le monde grec: actes du colloque sur l'étranger organisé par l'Institut d'études anciennes* (Travaux et mémoires. Études anciennes 4, Nanσύ 1988) 23-46, κυρίως 29· C. Habicht, «Divine Honours for King Antigonus Gonatas in Athens», *ScrClIsr* 15 (1996) 131-134, κυρίως 133. Η Kralli, «Gonatas» (βλ. σημ. 6) χρονολογεί την επιγραφή το 245 π.Χ. συνδέοντας την απόδοση των τιμών στον Αντίγονο Γονατά με τη νίκη του επί του Αλεξάνδρου και την απελευθέρωση της Αττικής από τους κινδύνους που προκαλούσαν οι επιδρομές του. Πρβλ., όμως, τα αντεπιχειρήματα που παραθέτει ο Π. Πασχίδης, βιβλιοκρισία (βλ. σημ. 3) 308-309, που επανασυνδέουν το ψήφισμα με τα γεγονότα της «απελευθέρωσης» του 255 π.Χ. Ο Oliver, *Athens* 239-240 και σημ. 54, κλίνει επίσης υπέρ της πρώιμης χρονολόγησης του ψηφίσματος.

56. *IRham* 10-21, 27-28. Η πρώτη χρονολογικά επιγραφή αυτής της ομάδας, η *IRham* 10, χρονολογείται το 252/1 ἐπὶ Καλλιμῆδου άρχοντος (Osborne, «Archons» 91 και σημ. 34, όπου αναθεωρείται η παλαιότερη χρονολόγηση στο 253/2, για την οποία βλ. Osborne, «Philinos» 515).

57. Πετράκος, «Ῥαμνουῦντος» (βλ. σημ. 40), 5 αρ. 1.

58. Πετράκος, «Ἀνασκαφή» (βλ. σημ. 32) 7-8.

59. Εξ αυτών οι *IRham* 22, 23, 26, 31, 32, 34, 35, 38, 39, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 56, 57 και 59 χρονολογούνται με βεβαιότητα από το 229/8 μέχρι το τέλος του 3ου αι., και οι *IRham*

Σχηματίζονται λοιπόν οι κατωτέρω αναλογίες:

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΧΡΟΝΙΚΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΨΗΦΙΣΜΑΤΩΝ
Χρεμωνίδειος πόλεμος	8 έτη	4
262/1-257/6	6 έτη	0
256/5-255/4	2 έτη	3
254/3-230/29	25 έτη	16
229/8 – τέλη 3ου αι.	30 έτη	34

Επομένως, είναι εμφανής η αύξηση της συχνότητας αναγραφής επιγραφών στον Ραμνούντα από το 254/3 κ.ε., η οποία βεβαίως εντείνεται ακόμη περαιτέρω μετά το 229/8.

Οι πληθυσμιακές ομάδες

Με τις πληθυσμιακές ομάδες του Ραμνούντα έχει ασχοληθεί επισταμένως η έρευνα.⁶⁰ Με βάση τον τρόπο που αυτοπροσδιορίζονται οι διάφορες ομάδες μπορούν να οργανωθούν ως εξής:⁶¹

24, 25, 33, 36, 37, 40, 41, 42, 45, 52 και 53, καθώς και Β. Πετράκος, «Άνασκαφή 'Ραμνουῦντος», ΠΑΕ (1999) 17 αρ. 19 (τιμητική ανάθεση που προϋποθέτει κατά πάσα πιθανότητα το αντίστοιχο ψήφισμα), του ιδίου, «'Ραμνουῦντος» (βλ. σημ. 40) 6 αρ. 2 και 9-10 αρ. 9, αναφέρονται σε πρόσωπα, η δράση των οποίων τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι.

60. Rouilloux, «Gonatas» (βλ. σημ. 12)· D. Whitehead, *The demes of Attica 508/7 - ca. 250 B. C.: a Political and Social Study* [Πρίνστον 1986] 405· Launey, *Armées 1050*, αρ. 8 κ.ά· R. Osborne, «Ο δήμος και οι υποδιαιρέσεις του στην Αθήνα της κλασικής εποχής», στο O. Murray και S. Price (επιμ.), *Η αρχαία ελληνική πόλις: από τον Όμηρο ως την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, μτφρ. Σ. Κάπαρης (Αθήνα 2007) 324-356, κυρίως παράρτ. 1· Πετράκος, *Τοπογραφία 172*· Jones, *Associations* (βλ. σημ. 47) 103-106, 135-140 (κυρίως 137 και 139) και 141-150· Chiara Lasagni, «I decreti onorifici dei demi attici e la prassi politica delle realta locali», στο Enrica Gastaldi (επιμ.), *La prassi della democrazia ad Atene* (Αλεξάνδρεια 2004) 91-128, κυρίως 105-106· Oliver, *Athens* παράρτ. 4· J.-C. Couvenhes, «Les décrets des paroikoi de Rhamnonte», στο J.-C. Couvenhes και S. Milanezi (επιμ.), *Individus, groupes, et politique à Athènes de Solon à Mithridate* (Τουρ 2007) 293-313. Για έναν προκαταρκτικό σχολιασμό της εμφάνισης πληθυσμιακών ομάδων σε επιγραφές της Ελευσίνας βλ. Paschidis, *Between 518-519*, όπου επισημαίνεται ο τρόπος με τον οποίο αυτή εξυπηρετεί τη ρητορική της εποχής.

61. Δεν θα αναφέρουμε εδώ τις επιμέρους στρατιωτικές ομάδες των κρυπτῶν και των υπαίθρων, καθώς πρόκειται για ειδικά σώματα και όχι πληθυσμιακές ομάδες, ούτε τις λατρευτικές ομάδες Αμφιεραϊστών και Σαραπιαστών.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΕΛΕΓΧΟΥ ΣΤΟΝ ΡΑΜΝΟΥΝΤΑ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΟΜΑΔΑΣ	ΕΙΔΟΣ ΟΜΑΔΑΣ	ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ⁶²
Ψαμνούσιοι δημόται	πολιτική	2, 3, 6, 7, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 31, 39, 52, 56, 57, 73, ΠΑΕ 2000.5.1
οἰκοῦντες τῶν πολιτῶν ἐν Ψαμνοῦντι	πολιτική	2, 9, 17, 31, 39, ΠΑΕ 2000.5.1
ἰσοτελεῖς	στρατιωτική	8
στρατιῶται (γενικά)	στρατιωτική	ΠΑΕ 2000.5.1
στρατιῶται (μισθοφόροι)	στρατιωτική	3, 4, 5, 11, 12, 13, 18, 21, 25, 56, 57
πάροικοι	στρατιωτική/πολιτική	23, 27, 30, 38, 40, 41, 42, 43, 47, 50, 51
στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν, τεταγμένοι τῶν πολιτῶν, Ἀθηναίων οἱ στρατευόμενοι Ψαμνοῦντι	στρατιωτική/πολιτική	10, 18, 19, 22, 26, 44, 45, 46, 49, 50, 55, 57, ΠΑΕ 2001.7.11

Η συχνότητα εμφάνισης των πολιτικών ομάδων (Ψαμνούσιοι, δημόται, οἰκοῦντες τῶν πολιτῶν ἐν Ψαμνοῦντι) φαίνεται να μη μεταβάλλεται κατά τη διάρκεια του 3ου αι. Αντιθέτως, η εμφάνιση των στρατιωτικών ομάδων που δραστηριοποιούνται στον Ραμνούντα υφίσταται μεταβολές.⁶³ Στις τάξεις τους μετέχουν Ραμνούσιοι, λοιποί Αθηναίοι, αλλά και ξένοι. Οι ξένοι παρουσιάζονται ως στρατιῶται, δηλαδή μισθοφόροι, ως ἰσοτελεῖς ή ως πάροικοι, συμπεριφέρονται ως σώμα και αυτόνομα ή μαζί με άλλες πληθυσμιακές ομάδες τιμούν τους στρατηγούς ή τους αξιωματικούς τους, Αθηναίους ή ξένους.⁶⁴ Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις ομάδες που εμφανίζουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το θέμα μας.

Ἰσοτελεῖς

Οι ἰσοτελεῖς εμφανίζονται μόνο σε μία επιγραφή, όπου αποφασίζουν να τιμήσουν τον στρατηγό, τον επιμελητή και έναν πυλωρό.⁶⁵ Είναι ξένοι και φαίνεται ότι κινούνται υπό τις διαταγές των Μακεδόνων, αφού τιμούν τον Απολλόδωρο

62. Οι αριθμοί αντιστοιχούν στις *IRham*, εκτός αν δηλώνεται αλλιώς. Τα ψηφίσματα 52 και 56 σημειώνονται με ερωτηματικό διότι δεν σώζεται το σώμα που τα ψήφισε. Κατά πάσα πιθανότητα πάντως ψηφίστηκαν από τους Ραμνούσιους, αφού τα εισηγήθηκε Ραμνούσιος.

63. Τις απαριθμεί και τις ορίζει ο Πετράκος, *Τοπογραφία* 163-164.

64. Launey, *Armées* 1051.

65. *IRham* 8. Για τους ἰσοτελεῖς γενικά βλ. D. Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic* (Καίμπριτζ 1977).

Απολλοδώρου Οτρυνέα, ο οποίος κατεστάθη στρατηγός υπό του βασιλέως Αντιγόνου, με σκοπό ὅπως ἂν οὖν εἰδῶσιν πάντες ὅτι καὶ οἱ ἰσοτελεῖς τοὺς φιλο/τιμ[ομέν]ους εἶς τε τὸμ βασιλέα Ἀντίγονον καὶ εἰς ἑαυτοὺς τιμῶσιν.⁶⁶ Ο Osborne πρόσφατα συμπλήρωσε το έτος δράσης των τιμωμένων [ἐπὶ Ἀντιμάχ]ο[υ] ἄρχοντος, χρονολογώντας κατά συνέπεια το ψήφισμα το 255/4.⁶⁷

Αν και η έρευνα έχει προβληματιστεί επί μακρόν για τη φύση και τη σύσταση του σώματος,⁶⁸ πρόσφατα η Νίκυ επεσήμανε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η ισοτέλεια έχει μόνο θεωρητικό χαρακτήρα και όχι πρακτική λειτουργία, αφού οι μισθοφόροι ούτως ή άλλως δεν πλήρωναν το μετοίκιον ή κάποιον άλλο φόρο στο αθηναϊκό κράτος, και επομένως η χορήγησή της δεν αποτελεί παρά μέσον επίδειξης ισχύος από τον Αντίγονο Γονατά.⁶⁹ Διαφωνεί με την καθιερωμένη από τον Rouilloux άποψη ότι η μαρτυρία αυτή αποτελεί ένδειξη μιας εξέλιξης στους τύπους και το περιεχόμενο του προνομίου της ισοτέλειας, θεωρώντας πως πρόκειται για μια εξαιρετική περίπτωση κατά την περίοδο που η Αθήνα ήταν στενά δεμένη με τους Μακεδόνες.⁷⁰ Πάντως, ο Miller διατυπώνει νέους προβληματισμούς με τη μορφή ερωτημάτων πάνω στις θέσεις της Νίκυ, υποστηρίζοντας ότι σίγουρα η ισοτέλεια προσπόριζε κύρος και τιμή στον ἰσοτελεῖ καθώς και ότι ίσως συνδεόταν με το δικαίωμα της ἐγκτήσεως.⁷¹

66. *IRham* 8, στίχ. 7 και 14-15.

67. Βλ. παραπάνω σημ. 36.

68. Rouilloux, «Gonatas» (βλ. σημ. 12) κυρίως σ. 494· J. Rouilloux, «Trois décrets de Rhamnonte», *BCH* 80 (1956) 57-75, κυρίως 73· Couvenhes, «Décrets» (βλ. σημ. 60) 300-301· Launey, *Armées* 653-654· Πετράκος, *Τοπογραφία* 171· Whitehead, *Metis* (βλ. σημ. 65) 153. Λίγο διαφορετικά στο Whitehead, *Demes* (βλ. σημ. 60) 152.

69. Maria Niku, «When and why did the Athenian μετοικία System Disappear? The Evidence of Inscriptions», *Arctos* 38 (2004) 75-93, κυρίως 83-85 και Niku, *Residents* 30-43 (στη σ. 43 σημ. 137 συγκεντρωμένες οι επιγραφές για τους ἰσοτελεῖς από την Αττική). Βλ. επίσης, J.-M. Roubineau, «La fiscalité des cites grecques aux éroques classique et hellénistique», *Pallas* 74 (2007), 179-200, κυρίως 193-196, για μια προσπάθεια οριστικής αποσύνδεσης των ἰσοτελεῶν από τους μετοίκους, η σύνδεση των οποίων αποδίδεται σε παρανόηση χωρίων της Ἀθηναίων Πολιτείας από την έρευνα.

70. Προς τα τέλη του 3ου αι., χάρη στον Φίλιππο Ε', εμφανίζονται κάποιες παραλλαγές του θεσμού της ἰσοτέλειας, προσφερόμενες πάντα σε μισθοφόρους, και συγκεκριμένα η πολιτογραφία στη Δύμη της Αχαΐας (*IG IX 2*, 517) και η πολιτεία στα Φάρσαλα της Θεσσαλίας (*IG IX 2*, 234) (Launey, *Armées* 657-659 και 674).

71. J. Miller, «Epigraphical Evidence for Citizenship in Third-Century B.C. Athens», *ZPE* (2014), 141-149, κυρίως 144.

Πάροικοι

Οι πάροικοι είναι ίσως η πιο συζητημένη από τις πληθυσμιακές ομάδες του Ραμνούντα.⁷² Σώζονται εννέα επιγραφές του 3ου αι. που αναφέρουν παροίκους.⁷³ Αν και σχεδόν όλες χρονολογούνται μετά το 229/8, μία χρονολογείται σίγουρα νωρίτερα, πιθανότατα το 248/7.⁷⁴

Οι πάροικοι φαίνεται πως είναι μη Αθηναίοι στρατιώτες με επικεφαλής Αθηναίους αξιωματικούς.⁷⁵ Υπηρετούν μόνο στον Ραμνούντα⁷⁶ και η παραμονή τους εκεί είναι ιδιαίτερα μακρά – ίσως και για ολόκληρη τη ζωή τους.⁷⁷ Η άποψη

72. Charouthier, «Rhamnonte» (βλ. σημ. 36) 264-275· Pouilloux, «Gonatas» (βλ. σημ. 12)· Pouilloux, *Rhamnonte* (βλ. σημ. 36) 134· Pouilloux, «Décrets» (βλ. σημ. 68)· Whitehead, *Demes* (βλ. σημ. 60) 152· Laune, *Armées 652-653* και 652 σημ. 3· Fanoula Papazoglou, *Laoi et paroikoi. Recherches sur la structure de la société hellénistique* (Études d'Histoire Ancienne 1, Βελιγράδι 1997) 211 και 247· Πετράκος, *Τοπογραφία* 172 και σημ. 288· Niku, «Evidence» (βλ. σημ. 69) 89-93· A. Chaniotis, *War in the Hellenistic World* (Οξφόρδη 2005) 86· Oliver, *Athens 186-187*· Couvenhes, «Décrets» (βλ. σημ. 60) 297-303· Niku, *Residents 153-171*· Oetjen, *Athen 76* κ.ε. Για τους παροίκους στη Μικρά Ασία βλ. J.-M. Bertrand, «À propos des πάροικοι dans les cités d'Asie Mineure», στο P. Fröhlich και C. Müller (επιμ.), *Citoyenneté et participation à la basse époque hellénistique: actes de la table ronde des 22 et 23 mai 2004* (Hautes Études du Monde Gréco-Romain 35, Γενεύη 2005) 39-49, που συγκεντρώνει και τις πηγές. Παρατηρεί, μεταξύ άλλων, ότι πάντοτε σχετίζονται με στρατιωτικές δραστηριότητες και δρουν σε περιόδους ανάγκης.

73. Έξι σχολιάζει η Papazoglou, *Société* (βλ. σημ. 72) 191-193 αρ. P17a-g. Βλ. και σ. 211 και 247.

74. *IRham 27*. Για τη χρονολόγηση βλ. *IRham 27* (κυρίως σ. 34), Osborne, «Shadowland» (βλ. σημ. 36) 69-70 και Osborne, «Diomedon» (βλ. σημ. 43). Ο Πετράκος, *Τοπογραφία* 172 και *IRham 23* (κυρίως σ. 31) σημειώνει ότι οι πάροικοι εμφανίζονται μετά το 244, αλλά τώρα, μετά τη νέα χρονολόγηση του άρχοντος Διομέδοντος το 248/7 (Osborne, «Philinos» 515 και Osborne, «Archons» 91), επί του οποίου χρονολογείται πιθανότατα η *IRham 27*, θα πρέπει να θέσουμε αυτή τη χρονιά ως terminus post quem για την εμφάνιση των παροίκων.

75. Oliver, *Athens 186-187* και 186 σημ. 82.

76. Μία επιγραφή από το Σούνιο, την οποία ο Kirchner συμπληρώνει ως τῶν παροίκων τῶν τ[εταγμένων ἐπὶ Σουνίου...] (*IG II² 1309b*, στίχ. 5) κρίνεται τελικά ως προερχόμενη και αυτή από τον Ραμνούντα (Πετράκος, *Τοπογραφία* 53-54). Έτσι, πάροικοι εμφανίζονται μόνο στον Ραμνούντα.

77. Χαρακτηριστικό παράδειγμα παροίκου που φαίνεται πως έζησε έως τα γεράματα του στον Ραμνούντα είναι ο Κτήσων Ηρακλειώτης (M. Osborne, *The Foreign Residents of Athens. An Annex to the Lexicon of Greek Personal Names: Attica* [Studia Hellenistica 33, Λούβεν 1996] αρ. 2021). Ανάμεσά τους, πάντως, ξεχωρίζει η περίπτωση του ιδιαίτερα δραστήριου Αμφιεραϊστή Νίκωνος του Αστακηνού (*IRham 47* και 167).

που κατά καιρούς έχει υποστηριχθεί ότι οι πάροικοι ουσιαστικά ταυτίζονται με τους ισοτελείς,⁷⁸ λόγω της χρονολογικής διαδοχής των δύο όρων στις επιγραφές, είναι προβληματική, καθώς λείπει η προσωπογραφική τεκμηρίωση.

Ο Oetjen, στηριζόμενος στο γεγονός πως εμφανίζονται κυρίως μετά το 229/8, δηλαδή σε περίοδο ειρήνης, στην απουσία αναφοράς σε μισθό, στη συμμετοχή τους στις λατρείες των πολιτών και στην ίδια την ονομασία τους, υπέθεσε ότι πρόκειται για κληρούχους, υποχρεωμένους σε παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας, χωρίς να είναι επαγγελματίες στρατιώτες.⁷⁹ Παρατήρησε, μάλιστα, ότι τα εθνικά των παροίκων υποδεικνύουν μια κάποια σχέση με τους Μακεδόνες,⁸⁰ καθώς προέρχονται από περιοχές που βρίσκονταν υπό μακεδονική επικυριαρχία.⁸¹ Ωστόσο, η άποψη που διατυπώνει ότι ο θεσμός εφαρμόστηκε για πρώτη φορά με μακεδονική πρωτοβουλία,⁸² είναι μη πειστική, καθότι ατεκμηρίωτη, τουλάχιστον στις σωζόμενες επιγραφικές πηγές.

Είναι πιθανόν οι πάροικοι να προέρχονται από τα μισθοφορικά στρατεύματα που δραστηριοποιούνταν στην Αττική υπό τις εντολές των Μακεδόνων. Ίσως οι Αθηναίοι, φοβούμενοι νέα επεκτατική διάθεση των Μακεδόνων –που διατηρούσαν ισχυρό κέντρο στην Ερέτρια, απέναντι από τον Ραμνούντα– και με το θεσμό της εφηβείας να μην έχει πια υποχρεωτικό χαρακτήρα για τους πολίτες, ίσως προσπάθησαν να δελεάσουν έμπειρους πολεμιστές ώστε να παραμείνουν στην υπηρεσία του δήμου.⁸³ Τους αποκάλεσαν, λοιπόν, *παροίκους*, όχι επειδή αντέγραψαν κάποιον μικρασιατικό ελληνιστικό θεσμό,⁸⁴ αλλά επειδή τους εγκατέστησαν στον δήμο τους,⁸⁵ δίνοντάς τους γη –μάλλον μια μορφή εγκτησίσεως που περιοριζόταν στο δήμο του Ραμνούντα–, μισθό, δικαστικά δικαιώματα κ.ά.⁸⁶ Από την άλλη πλευρά, βέβαια, θα μπορούσε επίσης να υποστηριχθεί ότι ένας τέτοιος θεσμός που θα διατηρούσε και, κατά κάποιον τρόπο, θα ενσωμάτωνε στον

78. Pouilloux, «Décrets» (βλ. σημ. 68)· Whitehead, *Demes* (βλ. σημ. 60) 152.

79. Oetjen, *Athen* 80.

80. Oetjen, *Athen* 79.

81. Όπως είναι λ.χ. ο Αστακός (*IRham* 23), η Ερέτρια και η Κάρυστος (*IRham* 30).

82. Oetjen, *Athen* 85.

83. Niku, *Residents* 161-164.

84. Βλ. για παράδειγμα τον *συνκάτοικον* της *IKyzikos* 2.22 και σχετικά P. Gauthier, βιβλιοκρισία του E. Schwertheim, *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung*, Teil II: *Miletupolis, Inschriften und Denkmäler*, στο *BullEpigr* 1988, 298-299, κυρίως 299. Βλ. επίσης J.-M. Bertrand, «*Asie Mineure*» (βλ. σημ. 72) 39-49.

85. Niku, *Residents* 159 και 163-166.

86. Niku, *Residents* 166-168.

«απελευθερωμένο» δήμο μια μακεδονικής επιρροής κοινωνική ομάδα, λειτουργώντας προς όφελος ενός μακεδονικού ελέγχου με ηπιότερη μορφή.⁸⁷

Σε κάθε περίπτωση, καθώς οι πάροικοι εμφανίζονται από το 248/7 και εξής, είναι πολύ πιθανό ότι στον Ραμνούντα ο θεσμός του παροίκου εφαρμόζεται σε αντικατάσταση του θεσμού της ισοτέλειας, ο οποίος είχε συνδεθεί με τον μακεδονικό έλεγχο του οχυρού.

Στρατιῶται

Η σημασία του όρου στρατιῶται κατά την ελληνιστική εποχή δεν είναι εντελώς σαφής.⁸⁸ Φαίνεται ότι αναφέρεται κατεξοχήν στα μισθοφορικά στρατεύματα.⁸⁹ Αυτή πρέπει να είναι η χρήση του και στις επιγραφές του Ραμνούντα⁹⁰ – παρότι τουλάχιστον μία φορά περιλαμβάνονται ανάμεσα στους στρατιῶτας και Αθηναίοι.⁹¹ Μάλλον 12 δημοσιευμένες επιγραφές αναφέρονται σε στρατιῶτας:

87. Για τη θεώρηση του θεσμού των παροίκων ως, τρόπον τινά, συνέχειας αυτού των *ιστελών*, οι οποίοι τη μία και μοναδική φορά που εμφανίζονται στις πηγές, φαίνονται στενότερα συνδεδεμένοι με τη μακεδονική διοίκηση την κρίσιμη διετία της «απελευθέρωσης», και ως προσπάθειας αντιστάθμισης της απώλειας του άμεσου μακεδονικού ελέγχου επί των οχυρών με τον έμμεσο κοινωνικό έλεγχο επί των δήμων, βλ. Paschidis, *Between 176 και R. Oetjen*, «Antigonid cleruchs in Thessaly and Greece: Philip V and Larisa», στο G. Reger, F.X. Ryan και T.F. Winters (επιμ.), *Studies in Greek epigraphy and history in honor of Stephen V. Tracy* (Paris 2010) 237-254, ιδίως 239-242.

88. Προβλήματα λεξιλογίου και ερμηνείας των στρατιῶτων ως μισθοφόρων στα G. Griffith, *The Mercenaries of the Hellenistic World* (Σικάγο 1935) 84· Kent, «Garisson» (βλ. σημ. 31) 350 σημ. 15· J.-C. Couvenhes, «Les cités grecques d'Asie Mineure et le mercenariat à l'époque hellénistique», στο J.-C. Couvenhes και H.-L. Fernoux (επιμ.), *Les cités grecques et la guerre en Asie Mineure à l'époque hellénistique. Actes de la journée d'études de Lyon, 10 octobre 2003* (Παρίσι 2004) 77-113, κυρίως 79-81· Oliver, *Athens* 283 σημ. 56. Ο Launey, *Armées* 30 κάνει λόγο για «ενοχλητική ασάφεια»! Προβληματικές ως προς το περιεχόμενο του όρου στρατιῶται κρίνονται οι επιγραφές IG II² 1954 (Αθήνα, 306/5, όπου, σύμφωνα με τον Kent, ό.π., ίσως κάτω από τον όρο να απαριθμούνται μόνον Αθηναίοι στρατιώτες), IG II² 1270 (Σούνιο, 298/7 π.Χ., όπου, πάλι σύμφωνα με τον Kent, ό.π., κάτω από τον όρο συμπεριλαμβάνονται τεταγμένοι τῶν πολιτῶν και ξένοι) και IG II² 1958 (Αθήνα, μετά τα μέσα του 3ου αι. π.Χ., όπου, όπως παρατηρεί ο Launey, *Armées* 29-30, στον όρο συμπεριλαμβάνονται 54 πολίτες και εννέα ξένοι).

89. Launey, *Armées* 29-35, όπου συγκεντρώνει και τις σχετικές επιγραφές. Ας σημειωθούν ιδιαιτέρως οι IG II² 682 (Αθήνα, 276/5), IG II² 1299 (Ελευσίνα, μετά το 236/5 = IEleusis 196) και IG II² 3460 (Ελευσίνα, 257/6 = IEleusis 186).

90. Kent, «Garisson» (βλ. σημ. 31) 344 και Πετράκος, *Τοπογραφία* 171.

91. IRham 11.

τρεις πριν από το 256, έξι από το 256 έως το 229/8, τρεις μετά το 229/8 έως το τέλος του 3ου αι.⁹²

Η Niku⁹³ και ο Oetjen⁹⁴ μελετώντας την περίπτωση των στρατιωτών καταλήγουν στην άποψη ότι υπηρετούν στην Αθήνα ως ξένοι μισθοφόροι,⁹⁵ για τους οποίους δεν προκύπτει αναγκαστικά ούτε ότι ήσαν κατάλοιπα μακεδονικών φρουρών, ούτε ότι ήσαν μόνιμοι κάτοικοι της Αττικής. Με τον όρο *στρατιῶται* στην IG II² 1299 εμφανίζονται αναμφισβήτητα μισθοφόροι,⁹⁶ στην *IRham* 20 οι κρυπτοί αυτοπροσδιορίζονται ως μισθοφόροι –και όχι ως ξένοι κάτοικοι υπηρετούντες⁹⁷– και στην *IRham* 11 οι ξένοι και ο Αρχέστρατος Ευωνυμέυς αναγνωρίζονται από την έρευνα ως μισθοφόροι.⁹⁸ Επομένως, η παρουσία των στρατιωτών στις επιγραφές του Ραμνούτα δεν αποτελεί τεκμήριο για το αν το οχυρό ελέγχεται από τους Μακεδόνες ή την Αθήνα.

Ωστόσο, μία ένδειξη για την απελευθέρωση του Ραμνούτα προκύπτει από την εξέταση της προέλευσης των αμοιβών των στρατιωτών. Ο Oliver υποστηρίζει ότι η αθηναϊκή πολιτεία, και όχι λ.χ. ο Μακεδόνας βασιλιάς, είχε την ευθύνη για τη μίσθωση των ξένων στρατιωτών στις φρουρές –αυτό βέβαια όχι πάντοτε, αλλά κατά περίπτωση.⁹⁹ Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι ότι ο *ἐπι τοὺς ξένους* Αθηναῖος αξιωματούχος εμφανίζεται μόνο σε επιγραφές που χρονολογούνται σε περιόδους ελευθερίας των αθηναϊκών συνοριακών φρουριών από τον μακεδονικό έλεγχο.¹⁰⁰

92. Βλ. τον πίνακα παραπάνω. Πριν από το 256 χρονολογούνται οι *IRham* 3, 4 και 5. Ανάμεσα στα έτη 256 έως το 229/8 χρονολογούνται οι *IRham* 11, 12, 13, 18 και 21, καθώς και η ΠΑΕ 2000.5.1, ενώ οι *IRham* 25, 56 και 57 χρονολογούνται μετά το 229/8. Πάντως, η χρονολόγηση ορισμένων εξ αυτών των επιγραφών δεν είναι απολύτως ασφαλής.

93. Niku, *Residents* 47-50.

94. Oetjen, *Athen* 58.

95. Παρόμοια άποψη, αλλά περιληπτικότερα, φαίνεται να διατυπώνει ο Habicht, «Thoughts» (βλ. σημ. 18) 53.

96. IG II² 1299, στίχ. 21-22, 40, 93 κ.ε. Η επιγραφή είναι από την Ελευσίνα (= *IEleusis* 196).

97. *IRham* 20, στίχ. 20-23: ἄν δόξει τοῖς κρυπτοῖς καὶ στῆσαι ἐν τ[ῶι αὐ]/τῶι [τοῦ φρουρίου ἐν ᾧ] τόπων καὶ οἱ πρότεροι στρατιῶται ἀνατεθήκα/σιν στεφανώσαντες αὐτὸν στρατηγήσαντα ἐπὶ τοὺς ξέν[ους]. Βλ. και Niku, *Residents* 49.

98. *IRham* 11· A. Wilhelm, «Ἐπιγραφαὶ ἐξ Εὐβοίας», *Ἀρχ.Ἐφημ.* 3 (1892) 119-179, κυρίως 151· Kent, «Garisson» (βλ. σημ. 31)· Niku, *Residents* 48.

99. Oliver, *Athens* 183-185.

100. Για τους όρους *ἐπὶ τῶν ξένων*, *ἡγεμῶν*, *ξεναγός* βλ. Πετράκος, *Τοπογραφία* 173-174 και *IRham* 5, 16 και 20. Επίσης, Couvenhes, «Mercenariat» (βλ. σημ. 88) 87-88 και Oliver, *Athens* 183-184, όπου και οι επιγραφικές μαρτυρίες.

Ένας ανώνυμος τιμάται μάλλον πριν από τον Λαμιακό πόλεμο,¹⁰¹ ο Φαίδρος στις αρχές του 3ου αι.¹⁰² και ο Λαχάρης στη δεκαετία του 290, όπως μας δείχνει ένα παπυρικό σπάραγμα.¹⁰³ Σ' αυτούς τώρα πια προστίθεται και ο Φιλόθεος Φρεάρριος, που τιμάται στον Ραμνούντα με ένα ψήφισμα που χρονολογείται λίγο μετά το 232/1 π.Χ.¹⁰⁴

Στρατευόμενοι ή τεταγμένοι τῶν πολιτῶν ἢ Ἀθηναίων οἱ στρατευόμενοι Ῥαμνοῦντι

Σχετικά με τη διερεύνηση της χρονολόγησης της κατάργησης του μακεδονικού ελέγχου στον Ραμνούντα, η σημαντικότερη πληθυσμιακή ομάδα είναι οι στρατευόμενοι ή τεταγμένοι τῶν πολιτῶν ἢ Ἀθηναίων οἱ στρατευόμενοι Ῥαμνοῦντι, δηλαδή οι πολίτες που υπηρετούσαν σύντομη ή εκτενέστερη στρατιωτική θητεία στον οχυρό δήμο. Η ομάδα εξ' ορισμού είναι αμιγώς αθηναϊκή και το εντυπωσιακό είναι ότι εμφανίζεται αυστηρά μετά τα μέσα της δεκαετίας του 250, και συγκεκριμένα από το 252/1¹⁰⁵ και μέχρι τα τέλη του 3ου αι. Ως εκ τούτου μπορεί να εκτιμηθεί ως μια προσπάθεια της Αθήνας να επανδρώσει επαρκώς το οχυρό και να καλύψει τα κενά που άφησαν πίσω τους οι Μακεδόνες και το σώμα των ισοτελών.

Ενισχυτικές προς την κατεύθυνση αυτή είναι οι μαρτυρίες από τα άλλα οχυρά της Αττικής. Ο Goette σε μία ανάλογη περίπτωση από το Σούνιο στις πρώτες δεκαετίες του 3ου αι., παρατηρεί ότι η παρουσία των Αθηναίων στρατιωτών στο οχυρό τη χρονιά του Μνησιδήμου (298/7), οπότε και ψηφίζουν δύο τιμητικά ψηφίσματα, αποκλείει τη μακεδονική κυριαρχία.¹⁰⁶

101. *IG II²* 379.

102. *IG II²* 682. Για τον Φαίδρο βλ. Paschidis, *Between* 140-145, αρ. A46.

103. *P.Oxy.* 17.2082. Για τον Λαχάρη βλ. Paschidis, *Between* 125-1129, αρ. A41.

104. *IRham* 20. Στο ψήφισμα αναφέρονται τα έτη των αρχόντων Λυσανίου (234/3) και Μνησιδήμου (232/1), κατά τα οποία ο τιμώμενος ήταν στρατηγός ἐπὶ τοὺς ξένους και στρατηγός ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν, αντιστοίχως. Για τις χρονολογήσεις βλ. τώρα Osborne, «Archons» 93-94.

105. Η πρωιμότερη σχετική επιγραφή φαίνεται πως είναι η *IRham* 10, ἐπὶ Καλλιμίδου ἀρχοντος, το έτος του οποίου τοποθετείται πια το 252/1, σύμφωνα με τον Osborne, «Archons» 91.

106. H. Goette, «Cape Sounion and the Macedonian Occupation», στο Palagia και Tracy, *Macedonians in Athens* 152-161, κυρίως 160, όπου σχολιάζει τις *IG II²* 1270 και *SEG* 45 (1995) 134.

Συμπεράσματα

Η σύνδεση της απελευθέρωσης του Ραμνούντα με το έτος 229/8 δεν τεκμαίρεται από τις πηγές, αλλά αποτελεί μία αυθαίρετη γενίκευση της παλαιότερης έρευνας. Τρία επιχειρήματα στηριζόμενα στις επιγραφικές μαρτυρίες από τον οχυρό δήμο καταδεικνύουν ότι ο –τουλάχιστον άμεσος– μακεδονικός έλεγχος στον Ραμνούντα και την χώραν την παραλίαν παύει να υφίσταται ήδη πριν από την απελευθέρωση του άστεως το 229/8 και μάλιστα περί τα έτη 257/6-256/5. Ο οικείος στρατηγός χειροτονείται από τον δήμο και δεν τοποθετείται από τον βασιλιά μετά το 257/6, ο αριθμός των ψηφισμάτων που σώζονται σε λίθο αυξάνει μετά τα μέσα της δεκαετίας του 250, οι Αθηναίοι πολίτες που υπηρετούν στο οχυρό εμφανίζονται ανάμεσα στις πληθυσμιακές ομάδες που δραστηριοποιούνται στον Ραμνούντα από το 252/1 και εξής, το ρόλο των *ισοτελών* αναλαμβάνουν οι *πάροικοι* από το 248/7, και τέλος, ένας *ἐπὶ τοὺς ξένους* τιμάται λίγο μετά το 232/1.

Το επιχείρημα που αφορά στην παρουσία στρατευμένων Αθηναίων πολιτών στα επιγραφικά κείμενα υποστηρίζεται και από τις επιγραφές των άλλων οχυρών, όπου υπηρετούσαν πολίτες. Η Ελευσίνα εμφανίζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με τον Ραμνούντα ως προς το θέμα της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας: σημαντικός αριθμός επιγραφών όπου εμφανίζονται οι στρατευόμενοι πολίτες χρονολογείται από το 257/6 ως το 229/8 και συνεχίζουν βέβαια και αργότερα.¹⁰⁷ Με βάση μάλιστα την εμφάνιση των στρατευομένων πολιτών στην *IEleusis* 184 επί Φιλίνου άρχοντος, ίσως μπορούμε να υποθέσουμε ότι η χαλάρωση της μακεδονικής στρατιωτικής παρουσίας στην Ελευσίνα συντελέστηκε ακόμη νωρίτερα, το 259/8.¹⁰⁸ Αντίθετα, οι εμφανίσεις στρατευομένων πολιτών στο

107. 257/6-229/8: *IEleusis* 186, 193, 194, 195, 196. Μετά το 229/8: *IEleusis* 197, 198 κ.ά.π.

108. Για τη χρονολόγηση βλ. Osborne, «Philinos», κυρίως 514, Osborne, «Diomedon» (βλ. σημ. 43) *passim*, και Osborne, «Archons» 90. Σε αντίθεση με τον Habicht, *Αθήνα* (βλ. σημ. 1) 216-217, νομίζω πως δεν προκύπτει από την *IEleusis* 196 (= *IG* II² 1299) ότι ο Δημήτριος περίμενε την προσχώρηση της γειτονικής Βοιωτίας στο μακεδονικό στρατόπεδο το 236 για να παραχωρήσει «ελευθερία» στην Ελευσίνα. Η θέση αυτή θα μπορούσε να ενισχυθεί και από το κείμενο της *IEleusis* 186 (= *IG* II² 3460), το οποίο δείχνει μία «ελεύθερη» Ελευσίνα ήδη από το 256/5 π.Χ., καθώς η Βουλή και ο Δήμος τιμούν στρατηγήσαντα *ἐπ' Ἐλευσίνος*, κατά τρόπο παρόμοιο με αυτόν που παρατηρούμε στον «ελεύθερο» ήδη Ραμνούντα (*IRham* 136+137, για την οποία βλ. παραπάνω το κεφάλαιο για το αξίωμα του στρατηγού· πρβλ. Oliver, *Athens* 206). Παρόμοιος είναι και ο προβληματισμός του Oetjen, *Athen* 62. Για τους Μακεδόνες στην Ελευσίνα του πρώιμου 3ου αι. βλ. K. Clinton, «Macedonians at Eleusis in the Early Third Century», στο Palagia και Tracy, *Macedonians in Athens* 76-81.

Σούνιο μόνο μετά το 229 συμφωνούν με τη γραμματειακή παράδοση που θέλει το οχυρό του ακρωτηρίου να είναι κατειλημμένο από τους Μακεδόνες έως τη χρονιά εκείνη.¹⁰⁹

Οι μεταβολές αυτές είναι σημαντικές για να αγνοηθούν. Προς την ίδια κατεύθυνση, αλλά ως ενδείξεις απλώς, μπορούν να οδηγήσουν προσωπογραφικές παρατηρήσεις για τους Αμφιεραϊστές¹¹⁰ και κυρίως για τον Λέοντα Άγνωνος Όαθεν και για τον Νίκωνα Αστακηνό, οι οποίοι έχουν έντονη δημόσια δράση στον Ραμνούντα τόσο πριν από όσο και μετά το 229, αναιρώντας την αξία του ως μεταβατικού έτους. Επιπλέον, άλλα γεγονότα εκτός Ραμνούντα συνηγορούν στις παραπάνω θέσεις. Η άνεση που απέκτησε σταδιακά ο Αντίγονος στον Ευβοϊκό και το Αιγαίο¹¹¹ και ο μακεδονικός έλεγχος της Ερέτριας¹¹² πιθανότατα μείωσαν τη

109. IG II² 1300, 1302, 1308. Goette, «Sounion» (βλ. σημ. 105) και Oliver, *Athens* 148. Πριν και κατά τον Χρεμωνίδειο: IG II² 1270, 1281 και SEG 45 (1995) 134.

110. Για τους Αμφιεραϊστές βλ. *IRham* 167 και A. Chaniotis και J. Mylonopoulos, «Epigraphic Bulletin for Greek Religion, 2001», *Kernos* 17 (2004), 187-249, κυρίως 237-238 αρ. 142.

111. Στην Κω το 255: K. Buraselis, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden (Antigonos Monophthalmos, Demetrios Poliorketes und Antigonos Gonatas) im Ägäischen Meer und in Westkleinasien* (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 73, Μόναχο 1982) 141-151 και 162, και B. Dreyer, *Untersuchungen zur Geschichte des spätclassischen Athen (322-ca. 230 v. Chr.)* (Historia Einzelschriften 137, Στουτγάρδη 1999) 374-376 (για αντίθετες απόψεις βλ. G. Reger, «The Date of the Battle of Kos», *AJAH* 10 [1985] 155-177 και R. Oetjen, βιβλιοκρισία του B. Dreyer, *Untersuchungen zur Geschichte des spätclassischen Athen (322-ca. 230 v. Chr.)* στο *Bryn Mawr Classical Review* 2001.03.17). Στην Άνδρο το 246: Kralli, «Gonatas» (βλ. σημ. 6) 64.

112. Βλ. χαρακτηριστικά την *IRham* 17, η οποία δείχνει ακριβώς πόσο σημαντική ήταν η μακεδονική βοήθεια από την Ερέτρια για τον «απελευθερωμένο» Ραμνούντα σε χρόνια δύσκολα, όπως αυτά του Δημητριάκου πολέμου (πρβλ. SEG 24 [1969] 156). Πρβλ. και Habicht, «Thoughts» (βλ. σημ. 18), με αναφορές στον Oetjen, *Garnisonsinschriften* (βλ. σημ. 18). Οι απόψεις του τελευταίου ανεπτυγμένες στο Oetjen, *Athen* 66-67, όπου επισημαίνεται η απουσία ανάγκης αυστηρού στρατιωτικού ελέγχου της Αττικής ήδη από το 261 π.Χ., καθώς και η μη αναγκαία σύνδεση του Ραμνούντα με το Σούνιο, καθώς αυτή δεν θα εξυπηρετούσε τις γεωστρατηγικές αντιλήψεις του Μακεδόνα βασιλιά, όπως αυτές διαμορφώνονταν βάσει των εξελίξεων των μέσων του 3ου αι. π.Χ. Πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι, για τα αρχαία στρατιωτικά δεδομένα, στα οποία η ανάγκη εξοικονόμησης ανθρώπινων και χρηματικών πόρων καθιστούσε συχνά την «ήπια ισχύ» προτιμότερη από την άμεση κατοχή, μπορεί να αρκούσε, για παράδειγμα, στον στρατηγό του Πειραιά να έχει εξασφαλίσει τη στοιχειώδη συνεργασία του επικεφαλής του φρουρίου του Ραμνούντα, ακόμη κι αν ο δεύτερος ήταν Αθηναίος, εκλεγμένος τύποις από τον αθηναϊκό δήμο.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΥΛΦΗΣ

σημασία του Ραμνούντα για τους Μακεδόνες και επέτρεψαν την αποκλιμάκωση της έντονης παρουσίας τους στο οχυρό. Τέλος, η δυναμική αθηναϊκή πρωτοβουλία για την προστασία της υπαίθρου κατά τον Δημητριακό πόλεμο, όπως αυτή διαγράφεται στο ψήφισμα της επιδόσεως, ἐπὶ Διομέδοντος ἄρχοντος το 248/7,¹¹³ αποτελεί ισχυρότατη ένδειξη ότι αυτή είχε περιέλθει πια στον αθηναϊκό έλεγχο.

Γεώργιος Δουλφής

Εκπαιδευτικός

Υπ. δρ. Κλασικής Αρχαιολογίας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

gdoulfis@yahoo.gr

113. IG II² 791. Για τη χρονολόγηση βλ. Osborne, «Archons» 91-92, και για το σχολιασμό Oliver, *Athens* 200 κ.ε. Για μια συνοπτική περιγραφή της δύσκολης κατάστασης βλ. Osborne, «Shadowland» (βλ. σημ. 36) 74.

Συντομογραφίες

Τα επιγραφικά corpora συντομογραφούνται σύμφωνα με το *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Οι δύο συνηθέστερες συντομογραφίες είναι οι εξής:

IEleusis = K. Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on Stone: Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme* (Αθήνα 2008).

IRham = Β. Πετράκος, *Ὁ Δῆμος τοῦ Ῥαμνοῦντος. ΙΙ. Οἱ ἐπιγραφές* (Αθήνα 1999).

Launey, Armées = M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques* (Παρίσι 1987· πρώτη έκδοση 1949-1950).

Niku, Residents = M. Niku, *The Official Status of the Foreign Residents in Athens, 322-120 B.C.* (Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens 12, Ελσίνκι 2007).

Oetjen, Athen = R. Oetjen, *Athen im dritten Jahrhundert v. Chr. Politik und Gesellschaft in den Garnisonsdemen auf der Grundlage der inschriftlichen Überlieferung* (Reihe Geschichte 5, Duisburg 2014).

Oliver, Athens = G. Oliver, *War, Food and Politics in Early Hellenistic Athens*, (Οξφόρδη - Νέα Υόρκη 2007).

Osborne, «Philinos» = M. Osborne, «Philinos and the Athenian Archons of the 250s B.C.», στο P. Flensted-Jensen, T.-H. Nielsen και L. Rubenstein (επιμ.), *Polis and Politics: Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen on his Sixtieth Birthday, August 20, 2000* (Κοπεγχάγη 2000) 508-520.

Osborne, «Archons» = M. Osborne, «The Archons of Athens 300/299-229/7», *ZPE* 171 (2009) 83-99.

Palagia και Tracy, Macedonians in Athens = Olga Palagia και S.V. Tracy (επιμ.), *The Macedonians in Athens, 322-229 B.C.: Proceedings of an International Conference Held at the University of Athens, May 24-26, 2001* (Οξφόρδη 2003).

Paschidis, Between = P. Paschidis, *Between City and King. Prosopographical Studies on the Intermediaries Between the Cities of the Greek Mainland and the Aegean and the Royal Courts in the Hellenistic Period (322-190 BC)* (Μελετήματα 59, Αθήνα 2008).

Πετράκος, Τοπογραφία = Β. Πετράκος, *Ὁ Δῆμος τοῦ Ῥαμνοῦντος. Ι. Τοπογραφία* (Αθήνα 1999).

Summary

Pausanias mentions the liberation of four fortresses of Attica from Macedonian rule in 229/8 B.C. –Peiraeus, Mounichia, Salamina and Sounion– without, however, providing any information on the fortresses of Rhamnous and Eleusis. This paper examines critically the earlier literature, in which it is usually accepted as a given fact that the entire countryside of Attica has been liberated in 229/8 B.C.; furthermore, it focuses on the case of Rhamnous and, based on the epigraphic data, it presents three arguments substantiating that this fortress has been liberated before the four abovementioned ones and in particular circa 257/6 B.C.

The first argument is related to the increased number of inscriptions dated after 256 B.C., a fact implying that the deme had henceforth returned to its previous democratic customs. The second argument has to do with the procedure followed for the setting in office of the general for the coastal countryside: until 257/6 B.C. the general was being appointed by the King, whilst after this date he was being elected, according to the Athenian democratic laws.

The last argument is based on the analysis of the population groups of Rhamnous, civil as well as military. The frequency of references to civil groups seems to have remained unchanged throughout the 3rd century B.C. On the contrary, the mentioning of military groups operating in Rhamnous is not consistent: the group of *isoteleis* disappears after the 250's, being in all probability replaced by the *paroikoi*, a group that appears only after the mid-3rd century. The most crucial group, however, is that of the citizens serving as soldiers in Rhamnous: they were Athenian citizens who performed their military service in Rhamnous and they are mentioned in the site's inscriptions strictly after 252/1 B.C., while at Sounion they only appear after its liberation in 229/8 B.C.